

Katarzyna Tomsia*

EDUKACJA MORALNA MŁODZIEŻY W PRZESTRZENI INTERNETU

Problematyka wartości stanowi obszar badawczy między innymi takich dziedzin, jak: filozofia, socjologia, pedagogika i psychologia. Przedmiotem analiz i badań jest istota wartości, hierarchia wartości poszczególnych jednostek, świat wartości grup społecznych, istota rozwoju moralnego oraz uniwersalny *versus* relatywny charakter wartości. Wartości traktuje się często jako element kultury danej społeczności, z jednej strony będący wytworem owej społeczności, z drugiej – współkonstyтуujący ją.

Okres dorastania jest etapem życia, w którym jednostka szczególnie intensywnie dąży do ustalenia własnej hierarchii wartości; dzięki rozwojowi poznawczemu jest także zdolna do coraz lepszego ich rozumienia. Powszechnie uważa się, że istotnym narzędziem służącym do przekazywania wartości oraz – w pewnym sensie – do ich kreowania są media elektroniczne; młody człowiek, surfujący w sieci, przebywa także w sieci wartości.

Wartości i ich znaczenie dla funkcjonowania jednostki

Podejmowano liczne próby zdefiniowania wartości. Uznawano wartość za dowolny przedmiot materialny lub idealny, ideę lub instytucję, przedmiot rzeczywisty lub wymaginowany, w stosunku do którego jednostki lub zbiorowości przyjmują postawę szacunku, przypisując mu ważną rolę w swoim życiu.

„Wartości moralne to wszystkie takie stany rzeczy, których wystąpienie w życiu jednostki jest przez nią cenione jako źródło jej poczucia szczęścia, ale zarazem zależne od zachowania innych jednostek” (Muszyński 1983, s. 119–120). Dzięki rozwojowi społecznemu jednostka staje się zdolna do uznawania coraz to wyższych wartości; jednak to, czy będą one urzeczywistniane i prawdziwie przyswajane, zależy od tego, na ile są obecne w otoczeniu jednostki. Zdaniem Muszyńskiego (1983), wartości moralne są bardziej zdeterminowane historycznie, społecznie i kulturowo niż normy. Nie można mówić o wartościach charakterystycznych dla danego okresu rozwojowego; natomiast w zależności od okresu rozwojowego zmienia się funkcja wartości – młodzieży wartości mają dawać

---

* Uniwersytet Jagielloński, Instytut Psychologii, Pracownia Psychologii Edukacji, tomsia@wp.pl

przede wszystkim poczucie autonomii wewnętrznej i głębokiego osobistego życia wewnętrznego. To, jakie wartości ceni młodzież, zależy od epoki, w jakiej żyje. „Każda epoka zaznacza się w świadomości dorastających pokoleń odrębną niepowtarzalną hierarchią wartości” (Muszyński 1983, s. 141).

Na gruncie psychologii wartości mogą być rozważane na kilku płaszczyznach (Gasiul 1987):

- wartość jako element systemu przekonań jednostki o normatywnym lub nienormatywnym charakterze,
- wartość jako przedmiot zaspokajający potrzeby jednostki,
- wartość jako obserwowalne zachowania jednostki,
- wartość jako przekonanie innych ludzi co do stanu psychicznego i fizycznego lub działań jednostki uważanych za godne pożądania.

Sieć wartości przyjmowanych przez podmiot jest uznawana za jedną z istotniejszych struktur regulujących zachowanie jednostki. Człowiek jest bowiem istotą pociągana przez wartości; sam jednak decyduje, czy się na określone wartości otworzy (Frankl 1998). Wartości bywają także traktowane jako trwałe element systemu poznawczego, mocno określający funkcjonowanie osoby. Wyróżnia się wartości odczuwane (subiektywne) i uznawane (za istniejące obiektywnie), podkreślając zarazem, że wartości odczuwane mają większy wpływ motywujący niż uznawane (Gasiul 1987). Zwraca się uwagę, że konstruując własną hierarchę wartości, jednostka nie podlega wpływom kultury w sposób koniecznościowy. Na kryteria wartościowania jednostki wpływają między innymi jej indywidualne doświadczenia. Oczywiście, należy pamiętać, że – z drugiej strony – poznawanie systemu wartości jednostki odnosi się do jej stosunku do wartości obecnych w kulturze, a zatem także w środkach masowego przekazu. Internalizacja wartości następuje dzięki ich intelektualnemu zrozumieniu i akceptacji, wytworzeniu się pozytywnego stosunku emocjonalnego, wreszcie – podejmowaniu samodzielnych wyborów i idących za nimi działań na rzecz realizacji tych wartości (Olbrycht 2000). Refleksyjny i autentyczny stosunek do wartości wymaga wysiłku, namysłu i osobistej decyzji, wyboru.

System wartości bywa często traktowany jako wyodrębniona struktura położona w centrum systemu przekonań (Brzozowski 1996). Wartości są traktowane jako jeden z rodzajów przekonań odznaczających się preskryptywnością i proskryptywnością, to jest orzekających o obiekcie, czy jest on pożądany, czy niepożądany. W tym ujęciu ludzie cenią te same wartości, choć w różnym stopniu. Wyróżnia się dwie grupy wartości: ostateczne – najważniejsze, ponadsytuacyjne cele ludzkiego życia, oraz instrumentalne – dotyczące ogólnych sposobów postępowania i służące do osiągnięcia celów ostatecznych (Rokeach 1973). Wskazuje się ponadto, że brak rzeczywistego zakorzenienia człowieka w systemie wartości własnej epoki może stać się poważną przyczyną wyobcowania (Kwiatkowska 1981).

Badacze zajmujący się analizą hierarchii wartości przywoływali różne rodzaje klasyfikacji. Alejski (2005) proponuje następujący podział:

- 1) wartości edukacyjne (wiedza, rozwój intelektualny, aspiracje poznawcze),
- 2) wartości autokreacyjne (praca nad kształtowaniem własnej osobowości, kształtowanie siebie samego w obrębie „ja”),
- 3) wartości allocentryczne (praca nad kształtowaniem siebie w zakresie wrażliwości na potrzeby innych, współodczuwania, dojrzałej przyjaźni, miłości, solidarności itp.),
- 4) wartości prestiżowe (związane z autorytetem, władzą, karierą),
- 5) wartości prospołeczne (działanie na rzecz szerszych kręgów społecznych, grup itp.),
- 6) wartości rodzinne (budowanie i wzmacnianie więzi rodzinnych, przepracowywanie negatywnych relacji),
- 7) wartości religijne (związane z aspektem duchowym, wypełnianiem praktyk religijnych itp.),
- 8) wartości przyjemnościowe (dostarczanie wrażeń, przeżyć estetycznych).

Badania nad światem wartości współczesnej młodzieży dostarczają ciekawych informacji. Licealiści wskazywali, że różne środowiska wychowawcze w różnorodnym stopniu kształtują określone wartości (Róg i Orzechowska 2004). Rodzina, ich zdaniem, w największym stopniu przekazuje takie wartości, jak: miłość, zaufanie, szacunek, odpowiedzialność, kultura, tolerancja, bezpieczeństwo. Szkoła natomiast kształtuje przede wszystkim przyjaźń, wiedzę, odpowiedzialność i poczucie obowiązku, tolerancję, szacunek oraz koleżeństwo. Grupa rówieśnicza z kolei przyczynia się do rozwijania takich wartości, jak: przyjaźń, zaufanie, zrozumienie, szczerłość i otwartość, przyjemne spędzanie czasu wolnego, miłość, tolerancja i wyrozumiałość. Młodzież zaś ceni najbardziej takie wartości, jak: rodzina, miłość, przyjaźń, zaufanie, wykształcenie, wiedza, edukacja, zdrowie, poczucie bezpieczeństwa, dobra sytuacja finansowa, szczerłość, satysfakcjonująca praca i kariera zawodowa, religia, wiara, Bóg, tolerancja.

Z kolei z badań Mariańskiego (1998) przeprowadzanych w latach 1994–1996 wśród młodzieży licealnej wynika, że ówczesna młodzież uznawała „szczęście rodzinne” i „wielką miłość” zarówno za najważniejsze cele i dążenia życiowe, jak wartości priorytetowe i nadające sens życiu.

Wyniki badań przeprowadzonych przez Alejsiak (2005) wskazują, że młodzież na pierwszym miejscu stawia wartości autokreacyjne, dalej: edukacyjne, allocentryczne, prestiżowe, prospołeczne, rodzinne, religijne, przyjemnościowe.

Z analiz przeprowadzanych przez Brzozowskiego (1996) w ramach prac nad normalizacją skali wartości Rokeacha (prowadzonych w latach 1980–1985) wynika, że uczniowie w wieku 15–16 lat najbardziej cenili *pokój na świecie, bezpieczeństwo rodziny, bezpieczeństwo narodowe, zbawienie i mądrość*. Najmniej ważnymi dla nich wartościami ostatecznymi były: *dostatnie życie, przyjemność, uznanie społeczne, życie pełne wrażeń, poczucie dokonania*. Jeśli zaś chodzi o wartości instrumentalne, to najwyżej stawiano: *uczciwy, kochający, odpowiedzialny, ambitny, odważny*; najniżej natomiast: *posłuszny, uzdolniony, o szerokich horyzontach, obdarzony wyobraźnią, wybaczący*.

Na tle przedstawionych wyników badań interesujące staje się pytanie o to, jak wygląda hierarchia wartości współczesnej młodzieży, zarówno jeśli chodzi o wartości ostateczne, jak i instrumentalne.

Internet jako przestrzeń edukacji moralnej

Wychowanie moralne rozumiane jest często jako wychowanie do wartości (Łobocki 2006); zaznacza się ponadto, że wzbudzanie wartości odbywa się w toku wychowania (Róg i Orzechowska 2004). Trzeba pamiętać, że rozwój moralny wiąże się zarówno ze sferą poznawczą, jak i emocjonalną oraz behawioralną; obejmuje bowiem internalizację norm etycznych, zdolność do wartościowania i dokonywania sądów moralnych, jak również postępowanie moralne.

Przez rozwój moralny można rozumieć stopniowe przyswajanie norm regulujących relacje międzyjednostkowe i zbiorowe (Muszyński 1983). Dokonuje się on między innymi poprzez stykanie się z ocenami moralnymi – to jest informacjami zwrotnymi na temat czyjegoś postępowania, jego motywów, celów, skutków. Wartości kryją się także za normami społecznymi, czyli ogólnie podzielanymi oczekiwaniami odnoszącymi się do każdego członka społeczności. Według Muszyńskiego (1983) jedynie w niższych formach społeczności normy funkcjonują, choć w praktyce nie są wprost sformułowane. Ludzkie zachowanie regulują ponadto określone wzory zachowania, podzielane przez członków danej społeczności wyobrażenia na temat określonych zachowań uznawanych za pożądane lub niedopuszczalne.

Dojrzałość moralna przejawia się między innymi w zdolności do dokonywania wyborów zgodnych z uniwersalnymi wartościami oraz wartościami uznawanymi przez jednostkę. Do tradycyjnych metod wychowania moralnego zalicza się najczęściej: przykład, wdrażanie do zachowań moralnych, dostarczanie wiedzy moralnej, jak również kierowanie procesem samowychowania i inspirowanie do kierowania własnym rozwojem moralnym między innymi poprzez dostarczanie wzorców osobowych, kształtowanie gotowości do podejmowania odpowiedzialności moralnej czy też udostępnianie dzieł sztuki rozbudzających refleksję nad własnym życiem.

Wydaje się, że znaczna część tych metod znajduje swą przestrzeń oddziaływania także w internecie; można tutaj bowiem stykać się zarówno z wartościami, jak i „antywartościami”, trafić na różnorodne wzorce osobowe, jak również zetknąć się z wytworami kultury zachęcającymi do refleksji. Naturalnie sieć może stać się także obszarem nadużyć w opisanym powyżej zakresie; prezentowane w niej treści nie zawsze niosą właściwe z etycznego punktu widzenia przesłanie; a wzorce osobowe popularyzowane za pośrednictwem internetu nie zawsze można określić jako pozytywne (Greenfield i Yan 2006). Zwraca się uwagę (Łobocki 2006) na silny wpływ mediów na moralność współczesnego człowieka.

Wśród czynników mogących zaburzać wychowanie moralne wymienia się (Łobocki 2006, Struzik 2004) hipertrofię postaw konsumpcyjnych, dewaluację wartości moralnych, negację wiary w istnienie wartości obiektywnych, anonimo-

wość kontaktów interpersonalnych, instytucjonalizację życia społecznego; propagowanie w mediach treści związanych z przemocą i seksem; promowanie ponowoczesnych wzorców osobowych (postacie włóczęgi, gracza, turysty). Z drugiej jednak strony podkreśla się znaczenie przypominania o wartościach absolutnych, zwracając uwagę na to, że nie są one jedynie środkiem do zaspokajania czyichś potrzeb (Latawiec 2004).

W kontekście wzrostu znaczenia mediów elektronicznych na życie współczesnego człowieka mówi się o dwóch procesach: mediatyzacji, tj. przeniesieniu coraz większej liczby doświadczeń z życia realnego w przestrzeń wirtualną, oraz technopolizacji, czyli wzroście liczby i różnorodności dostępnych informacji, a także różnorodności kanałów, jakimi są one dostarczane. Podejmowano próby bliższej analizy obecności wybranych wartości w zasobach internetowych (Morbitzer 2004). Jeśli chodzi o wolność, to wskazuje się, że bywa ona przez twórców i użytkowników internetu rozumiana jako brak jakichkolwiek ograniczeń. Wiedza i mądrość z kolei to wartości będące koniecznym warunkiem do optymalnego wykorzystania informacji zawartych w zasobach internetowych (niejednokrotnie ponadto podkreśla się, że sieć nie dostarcza ani wiedzy, ani mądrości, lecz jedynie informacje). Prawdę w odniesieniu do omawianego środka przekazu rozpatruje się w kategoriach prawdziwości i rzetelności zamieszczanych tam informacji. Ten problem wiąże się z następną wartością, jaką jest odpowiedzialność za swoje działania podejmowane w cybersieci. Kolejna rozpatrywana wartość to nauka – służy jej wykorzystywanie informacji zaczerpniętych z internetu do własnego rozwoju intelektualnego oraz komunikowanie się przez sieć w celu udostępnienia własnych opracowań innym użytkownikom.

Internet staje się zatem miejscem popularyzowania określonych wartości być może w dużym stopniu oddziaływującym na kształtowanie się hierarchii wartości współczesnej młodzieży, która jest jednym z bardziej aktywnych użytkowników sieci. Można go zatem traktować jako istotną przestrzeń szeroko rozumianej edukacji medialnej. Przedstawione w niniejszym artykule badania dotyczyły trzech problemów: hierarchii wartości współczesnej młodzieży, postrzegania internetu jako obszaru przejawiania się wartości oraz obrazu internetu ze szczególnym uwzględnieniem sądów ewaluatywnych.

Badania własne

Cel badań

Celem niniejszych badań była analiza świata wartości młodzieży w odniesieniu do wartości dostrzeganych przez młodzież w internecie. Chciano ponadto uzyskać informacje na temat ustosunkowywania się młodego człowieka do internetu (pozytywnych i negatywnych skojarzeń wywoływanych przez internet). Sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jak wygląda hierarchia wartości współczesnej młodzieży?
2. W jakim stopniu, zdaniem młodzieży, poszczególne wartości są obecne w internecie?

Poszukiwano ponadto odpowiedzi na pytanie, jak młodzież ocenia internet; chciano uzyskać informacje na temat skojarzeń wywoływanych u młodzieży przez cybersieć.

Osoby badane i procedura

Osobami badanymi byli uczniowie trzech trzecich klas jednego z krakowskich gimnazjów (średnia wieku badanych: 15,8). Badania miały charakter grupowy; osoby badane najpierw wypełniały skalę wartości Rokeacha, następnie skalę „Wartości w internecie” i na końcu dyferencjał semantyczny dotyczący internetu. Ostatecznie spośród 51 protokołów do analiz zakwalifikowano 43 protokoły – odrzucono protokoły niekompletne i nieprawidłowo wypełnione. W grupie badanych, których wyniki analizowano, znalazło się 21 dziewcząt i 22 chłopców.

Narzędzia

W badaniach wykorzystano następujące narzędzia:

1. Skala wartości /SW/ Rokeacha – w adaptacji P. Brzozowskiego (1996). Skala zawiera dwie oddzielne grupy wartości: wartości ostateczne (18 pozycji) i wartości instrumentalne (18 pozycji). Zadaniem osoby badanej jest porangowanie wartości wymienionych w każdej z grup od najistotniejszej dla siebie (ranga = 1) do najmniej istotnej (ranga = 18).
2. Skala „Wartości w internecie” – opracowana na potrzeby badań. Skala zawiera listę 18 wartości – identycznych z wartościami ostatecznymi wymienionymi w skali wartości Rokeacha. Zadaniem osoby badanej było ocenienie na pięciostopniowej skali (od 1 do 5), w jakim stopniu określona wartość występuje w internecie (zob. Załącznik 1).
3. Dyferencjał semantyczny – narzędzie opracowane na potrzeby badań. Służyło ono do uzyskania informacji na temat tego, jak młodzież ocenia internet, jakiego rodzaju skojarzenia wywołuje u niej cybersieć. Zastosowane narzędzie zawiera 17 par przeciwstawnych określeń w grupie przymiotników i 16 par przeciwstawnych określeń rzeczownikowych (zob. Załącznik 2).

Wyniki

Poniżej zaprezentowano kolejno wyniki odnoszące się do hierarchii wartości współczesnej młodzieży, a następnie do jej oceny internetu, zarówno jako przestrzeni, w której przejawiają się wartości, jak i obiektu opisywanego za pomocą

określonych par wyrażen zawartych w zastosowanym do badań dyferencjale semantycznym.

Wyniki uzyskane w skali wartości Rokeacha

Wyniki uzyskane w badaniu skalą wartości Rokeacha przedstawiono poniżej. Im niższa średnia, tym wyżej określona wartość znajduje się w hierarchii wartości. W Tabeli 1 przedstawiono wyniki wszystkich badanych w odniesieniu do hierarchii wartości ostatecznych.

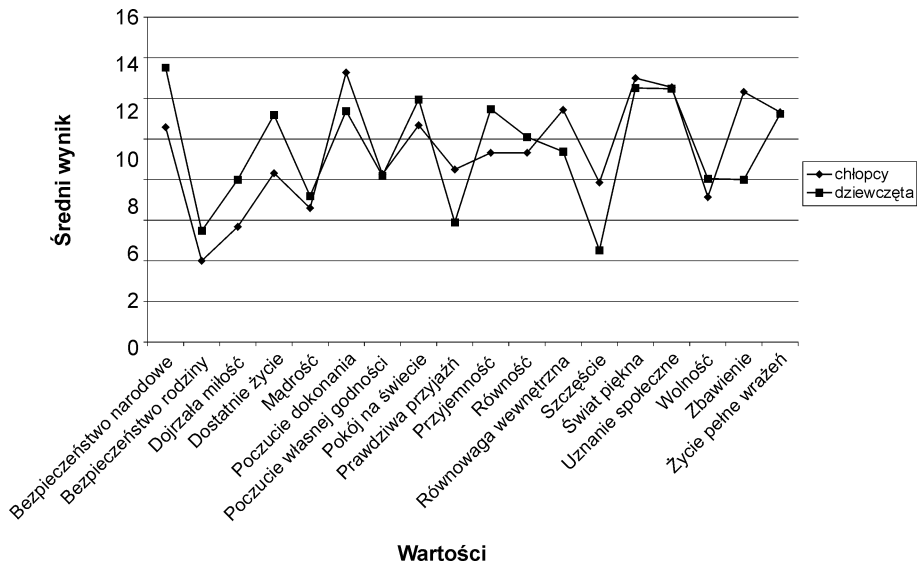
Tabela 1. Rangi przypisywane poszczególnym wartościom ostatecznym (n = 43)

Wartość	Średnia	Minimum	Maksimum	Odch. std.
Bezpieczeństwo rodziny	4,72	1	18	4,23
Szczęście	6,23	1	14	3,99
Dojrzała miłość	6,81	1	17	4,69
Mądrość	6,88	1	16	3,64
Prawdziwa przyjaźń	7,23	1	18	4,90
Wolność	7,58	1	18	4,94
Poczucie własnej godności	8,23	1	15	3,93
Równość	9,70	2	18	4,50
Dostatnie życie	9,72	2	18	4,80
Zbawienie	10,21	1	18	6,46
Przyjemność	10,37	1	18	4,19
Równowaga wewnętrzna	10,44	2	18	4,22
Życie pełne wrażeń	11,28	2	18	4,92
Pokój na świecie	11,30	1	18	5,33
Bezpieczeństwo narodowe	12,02	2	18	5,27
Poczucie dokonania	12,35	1	18	4,02
Uznanie społeczne	12,51	3	18	4,00
Świat piękna	12,77	1	18	5,01

Na pierwszym miejscu badani stawiali *bezpieczeństwo rodziny*, na drugim *szczęście*, na trzecim *dojrzałą miłość*, *przyjaźń* i *wolność*, dalej *poczucie własnej godności*, *równość*, *dostatnie życie*.

Wyniki nieco różniły się w zależności od płci badanych. Różnice przedstawiono na Rysunku 1.

Chłopcy na pierwszym miejscu stawiali *bezpieczeństwo rodziny*, na drugim *dojrzałą miłość*, na trzecim – *mądrość*, dalej *wolność* i *szczęście*; na czterech

Rysunek 1. Szacowanie wartości ostatecznych – różnice między chłopcami a dziewczętami

ostatnich miejscach znalazły się: *zbawienie*, *uznanie społeczne*, *świat piękna* i *poczucie dokonania*.

Dziewczęta na pierwszym miejscu stawiały *szczęście*, na drugim *bezpieczeństwo rodziny*, na trzecim *prawdziwą przyjaźń*, na czwartym zaś *mądrość*. Cztery ostatnie miejsca zajmowały *pokój na świecie*, *uznanie społeczne*, *świat piękna* i *bezpieczeństwo narodowe*. Dla porównania średnich rang przypisywanych poszczególnym wartościom w grupie chłopców i dziewcząt wykorzystano Test U Manna-Whitneya. Istotnie statystycznie okazały się różnice między oceną takich wartości ostatecznych, jak: *szczęście* ($z = -2,59$) i *zbawienie* ($z = -2,05$). Różnica istotna na poziomie $p < 0,05$.

Drugą część skali Rokeacha stanowi hierarchia wartości instrumentalnych. Wyniki dla całej grupy zawarto w Tabeli 2.

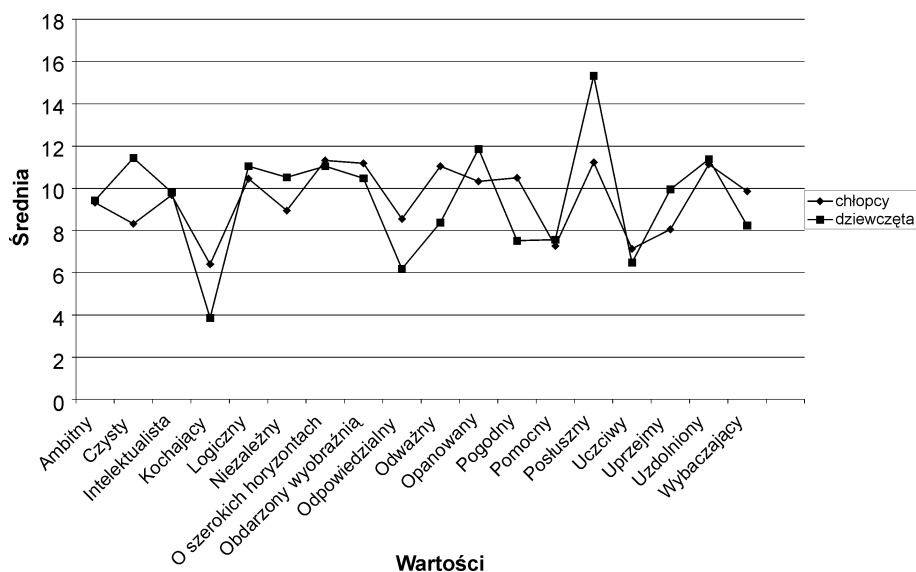
Wśród wartości instrumentalnych badani najwyżej stawiali: *kochający*, *uczciwy*, *odpowiedzialny*, *pomocny*; ostatnie cztery miejsca zajmowały wartości: *opanowany*, *o szerokich horyzontach*, *uzdolniony*, *posłuszny*. I tutaj wystąpiły różnice ze względu na płeć; przedstawiono je na Rysunku 2.

Chłopcy na pierwszych czterech miejscach stawiali następujące wartości: *kochający*, *uczciwy*, *pomocny*, *uprzejmy*, zaś na ostatnich czterech miejscach – *uzdolniony*, *obdarzony wyobraźnią*, *posłuszny*, *o szerokich horyzontach*.

Tabela 2. Rangi przypisywane poszczególnym wartościom instrumentalnym w skali wartości Rokeacha (n = 43)

Wartość	Średnia	Minimum	Maksimum	Odch. std.
Kochający	5,16	1,00	16,00	5,14
Uczciwy	6,81	1,00	17,00	4,62
Odpowiedzialny	7,40	1,00	18,00	4,71
Pomocny	7,42	2,00	18,00	4,76
Uprzejmy	8,98	1,00	16,00	4,28
Pogodny	9,05	1,00	18,00	5,14
Wybaczący	9,07	2,00	18,00	4,62
Ambitny	9,37	1,00	18,00	5,21
Niezależny	9,72	1,00	18,00	5,37
Intelektualista	9,74	1,00	18,00	4,78
Odważny	9,74	1,00	18,00	5,23
Czysty	9,84	1,00	18,00	5,52
Logiczny	10,74	2,00	18,00	3,47
Obdarzony wyobraźnią	10,84	1,00	18,00	5,28
Opanowany	11,07	3,00	18,00	4,67
O szerokich horyzontach	11,19	2,00	18,00	4,67
Uzdolniony	11,26	1,00	18,00	5,25
Posłuszny	13,23	1,00	19,00	5,00

Rysunek 2. Szacowanie wartości instrumentalnych – różnice między chłopcami a dziewczętami

W wypadku dziewcząt najwyżej w hierarchii znalazły się następujące wartości: *kochający, odpowiedzialny, uczciwy, pogodny, pomocny*; najniżej zaś – *uzdolniony, czysty, opanowany, posłuszny*. Na podstawie wyników Testu U Manna-Whitneya istotne statystycznie ($p < 0,05$) okazały się różnice w ocenie takich wartości instrumentalnych, jak: *pogodny* ($z = -2,04$) i *posłuszny* ($z = -2,6$).

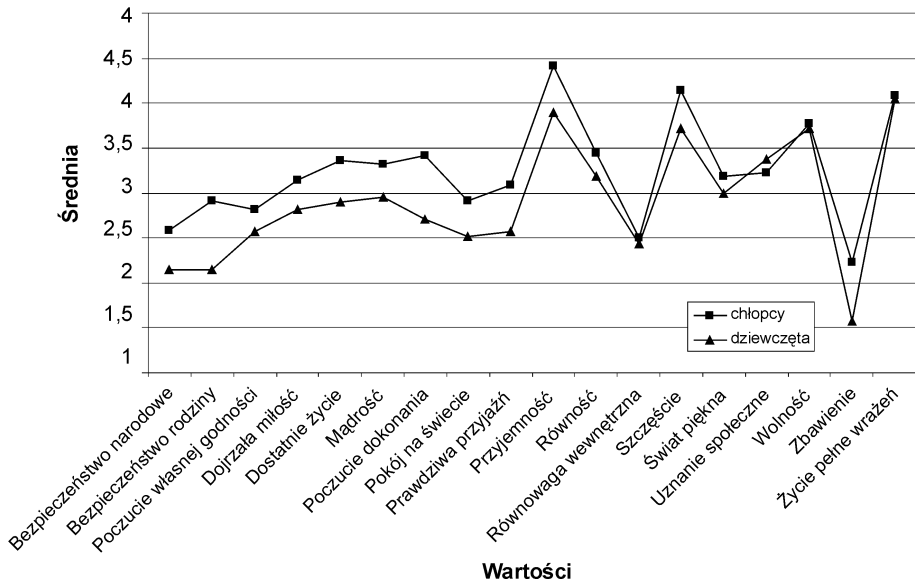
Wartości w internecie

Kolejnym zadaniem badanych było wypełnienie skali „Wartości w internecie”. Starano się w ten sposób uzyskać wiedzę, w jakim stopniu, zdaniem młodzieży, określone wartości są obecne w cybersieci. Im niższy wynik, w tym mniejszym stopniu określona wartość występuje w internecie. Wyniki zestawiono w Tabeli 3.

Tabela 3. Ocena występowania wartości w internecie

Wartość	Średnia	Minimum	Maksimum	Odch. std.
Zbawienie	1,91	1,00	5,00	1,09
Bezpieczeństwo narodowe	2,37	1,00	5,00	1,07
Równowaga wewnętrzna	2,47	1,00	5,00	1,08
Bezpieczeństwo rodziny	2,53	1,00	5,00	1,24
Poczucie własnej godności	2,70	1,00	5,00	1,10
Pokój na świecie	2,72	1,00	5,00	1,24
Prawdziwa przyjaźń	2,84	1,00	5,00	1,15
Dojrzała miłość	2,98	1,00	5,00	1,37
Poczucie dokonania	3,07	1,00	5,00	1,26
Świat piękna	3,09	1,00	5,00	1,17
Mądrość	3,14	1,00	5,00	1,23
Dostatnie życie	3,14	1,00	5,00	1,13
Uznanie społeczne	3,30	2,00	5,00	0,96
Równość	3,33	1,00	5,00	1,17
Wolność	3,74	1,00	5,00	1,20
Szczęście	3,93	1,00	5,00	1,12
Życie pełne wrażeń	4,07	1,00	5,00	1,06
Przyjemność	4,16	1,00	5,00	1,00

Za najczęściej obecne w internecie wartości młodzież uznała *przyjemność, życie pełne wrażeń, szczęście* oraz *wolność*. W najmniejszym stopniu, według badanych, w sieci pojawia się *zbawienie, bezpieczeństwo narodowe, równowaga wewnętrzna, bezpieczeństwo rodziny*. Różnice międzypłciowe w ocenie poszczególnych wartości zaprezentowano na Rysunku 3.

Rysunek 3. Wartości w internecie – różnice w ocenie dziewcząt i chłopców

Chłopcy za najmniej obecną w internecie wartość uznali *zbawienie*, *równowagę wewnętrzną*, *bezpieczeństwo narodowe* oraz *poczucie własnej godności*, za najsilniej obecne w sieci uznano następujące wartości: *przyjemność*, *szczęście*, *życie pełne wrażeń*, *wolność*. Nieco inaczej wyglądała ta kolejność u dziewcząt: najniższą rangę otrzymały takie wartości, jak: *zbawienie*, *bezpieczeństwo rodziny*, *bezpieczeństwo narodowe*, *równowaga wewnętrzna*; najwyższą zaś – *życie pełne wrażeń*, *przyjemność*, *wolność* i *szczęście*. Warto także zaznaczyć, że dziewczęta przypisywały poszczególnym wartościom niższe rangi niż chłopcy. Statystycznie istotna okazała się jednak jedynie różnica między chłopcami a dziewczętami w ocenie wartości *bezpieczeństwo rodziny* ($z = -2,04$; $p < 0,05$).

Internet w ocenie młodzieży – skojarzenia wywoływane przez cybersieć

Sposób postrzegania internetu przez młodzież badano za pomocą dyferencjału semantycznego. W Tabeli 4 zestawiono wyniki dla poszczególnych określeń.

Tabela 4. Skojarzenia wywoływane przez internet – oceny przypisywane poszczególnym określeniom

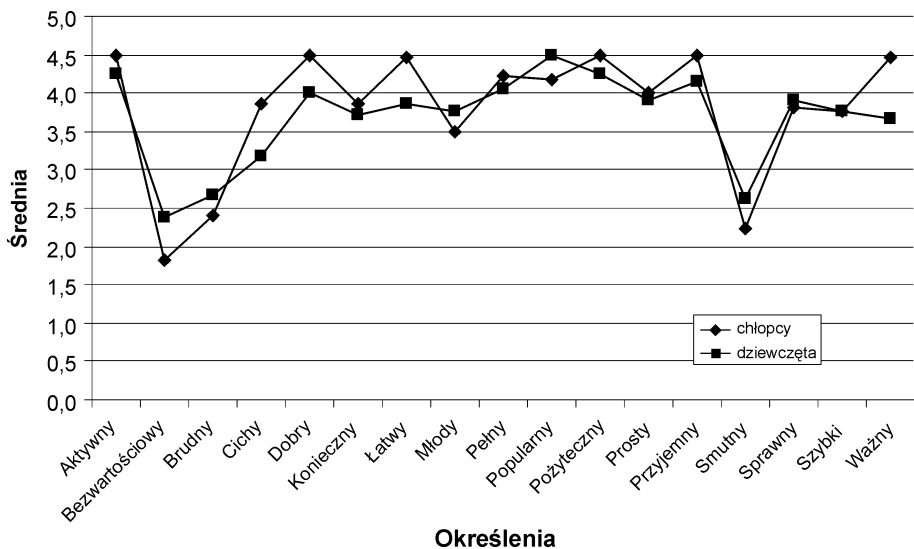
Atrybut	Średnia	Minimum	Maksimum	Odch. std.
Nuda	1,81	1,00	5,00	1,07
Stres	1,95	1,00	4,00	0,87
Bezwartościowy	2,09	1,00	5,00	1,11
Samotność	2,26	1,00	5,00	1,20
Smutny	2,42	1,00	5,00	0,96
Brudny	2,53	1,00	5,00	0,93
Słowo	2,88	1,00	5,00	1,05
Człowiek	2,93	1,00	5,00	1,20
Wysiłek	2,98	1,00	5,00	1,12
Dziecko	3,02	1,00	5,00	0,86
Bezpieczeństwo	3,07	1,00	5,00	1,10
Porządek	3,23	1,00	5,00	1,04
Odpowiedzialność	3,28	1,00	5,00	1,08
Prawda	3,33	1,00	5,00	0,94
Grupa	3,35	1,00	5,00	1,21
Cichy	3,53	1,00	5,00	1,12
Młody	3,63	1,00	5,00	1,00
Tolerancja	3,63	2,00	5,00	0,85
Piękno	3,67	2,00	5,00	0,92
Kultura	3,70	1,00	5,00	0,94
Szybki	3,77	1,00	5,00	1,02
Konieczny	3,79	1,00	5,00	0,99
Sprawny	3,86	1,00	5,00	1,01
Prosty	3,95	1,00	5,00	1,00
Ważny	4,07	2,00	5,00	0,84
Pełny	4,14	1,00	5,00	1,01
Łatwy	4,16	2,00	5,00	0,87
Dobry	4,26	2,00	5,00	0,85
Popularny	4,33	1,00	5,00	1,06
Przyjemny	4,33	2,00	5,00	0,81
Pożyteczny	4,37	2,00	5,00	0,93
Aktywny	4,37	2,00	5,00	0,85
Wiedza	4,58	3,00	5,00	0,54

Badanej młodzieży internet najbardziej kojarzy się z wiedzą, aktywnością, czymś pożytecznym, przyjemnym, popularnym. Najniższe rangi otrzymały negatywne określenia: *nuda, stres, bezwartościowy, samotność, smutny*. Warto zaznaczyć, że spośród negatywnych określeń jedynie *brudny* uzyskał wynik powyżej 2,5, natomiast spośród pozytywnych określeń, każde uzyskało średnią powyżej tego progu. Wydaje się ponadto, że dziewczęta są mniej niż chłopcy skłonne do przypisywania wyższych not ocenianym określeniom pozytywnym (średnią nie mniejszą od 4 punktów otrzymało w ich wypadku siedem określeń, podczas gdy w wypadku chłopców – dziesięć).

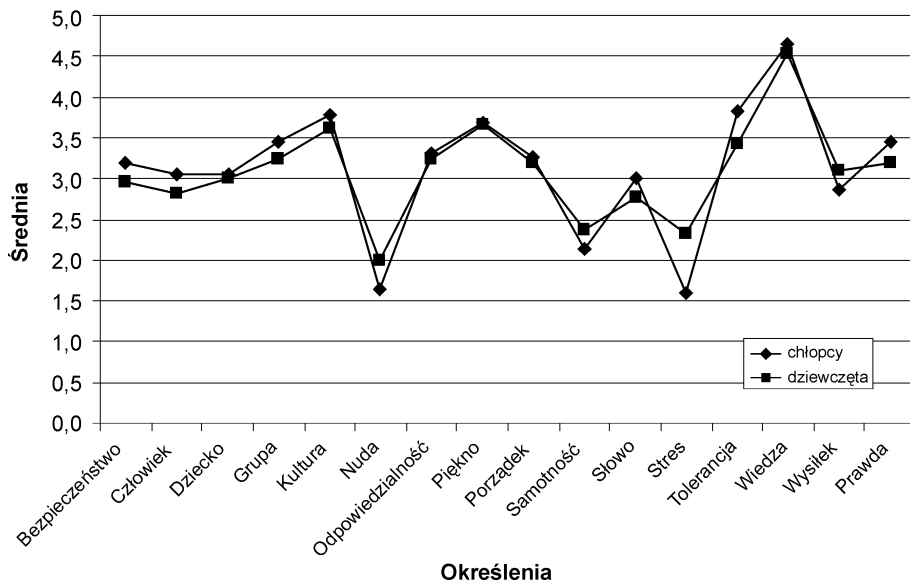
Różnice międzypłciowe w ocenie poszczególnych określeń przedstawiono na Rysunku 4 i Rysunku 5. Poniższe wykresy prezentują oddzielnie wyniki dla określeń przymiotnikowych i rzeczownikowych.

Chłopcóm internet najsilniej kojarzy się z następującymi określeniami: *wiedza, aktywny, pożyteczny, przyjemny, dobry*; najslabiej natomiast z takimi określeniami, jak: *stres, nuda, bezwartościowy, samotność, smutny*. Dziewczętom natomiast sieć najbardziej kojarzy się z następującymi atrybutami: *wiedza, popularny, aktywny, pożyteczny, przyjemny*; najmniej zaś z następującymi: *nuda, stres, samotność, bezwartościowy, smutny*.

Przeprowadzono Test U Manna-Whitneya, by sprawdzić, na ile znaczące są różnice między chłopcami a dziewczętami, jeśli chodzi o ocenianie poszczególnych określeń. Istotnie statystycznie ($p < 0,05$) okazały się różnice w ocenach następujących określeń: *stres* ($z = 2,67$), *bezwartościowy* ($z = 2,04$), *cichy* ($z = -2,03$), *ważny* ($z = -2,90$), *łatwy* ($z = -2,13$).

Rysunek 4. Przymiotnikowe określenia internetu – różnice w ocenie dziewcząt i chłopców

Rysunek 5. Rzeczownikowe określenia internetu – różnice w ocenie dziewcząt i chłopców

Analiza i interpretacja wyników

Wyniki badań świadczą o tym, że współczesna młodzież najbardziej ceni *bezpieczeństwo rodziny* (rozumiane jako *troska o najbliższych*). Na drugim miejscu znalazło się *szczęście* określone jako *radość i zadowolenie*. Na następnych znalazła się *dojrzała miłość* definiowana przez Rokeacha jako *bliskość seksualna i duchowa*, *mądrość* (*dojrzałe rozumienie życia*) oraz *prawdziwa przyjaźń* (*bliskie koleżeństwo*). Uzyskane wyniki korespondują z wynikami badań Mariańskiego (1998); ankietowani przez niego licealiści również podkreślali znaczenie *szczęścia rodzinnego* oraz *wielkiej, odwzajemnionej miłości* zarówno w kontekście własnych celów i dążeń, jak wartości priorytetowych i nadających sens ich życiu.

Porównując wyniki prezentowanych w niniejszym artykule badań z wynikami uzyskanymi dwadzieścia lat wcześniej przez Brzozowskiego (1996), można zauważyć wyraźne różnice. Spośród wartości stawianych wówczas na jednym z czołowych pięciu miejsc swoją wysoką pozycję zachowały jedynie *bezpieczeństwo rodziny* i *mądrość*. *Pokój na świecie* został umieszczony przez współczesnych gimnazjalistów dopiero na czternastym miejscu, umieszczone kiedyś na czwartym miejscu *zbawienie*, zostało obecnie sklasyfikowane na dziesiątej pozycji, a *bezpieczeństwo narodowe* przesunęło się z trzeciego miejsca na piętnaste.

Jeśli chodzi o najmniej cenione wartości ostateczne, to i tutaj widoczne są pewne zmiany. Na jednym z ostatnich pięciu miejsc pozostały jedynie *uznanie*

społeczne i poczucie dokonania; dostatnie życie przesunęło się z ostatniej pozycji na dziewiątą, *przyjemność* z siedemnastej na jedenastą, a *życie pełne wrażeń* na trzynastą.

Można zatem powiedzieć, że mniej ważne stały się wartości związane z bezpieczeństwem kraju i świata. Być może wynika to ze zmiany warunków, w jakich dorasta młodzież (Gurycka 1986). Wartość religijna, jaką jest *zbawienie*, także w oczach współczesnej młodzieży najwyraźniej straciła na znaczeniu. Warto zwrócić uwagę na widoczne tutaj różnice międzypłciowe: dziewczęta stawiają *zbawienie* zdecydowanie wyżej niż chłopcy. Podobne wyniki uzyskał w swoich badaniach Mariański (1998); ankietowana przez niego młodzież wartości religijne klasyfikowała na dalszych miejscach, a w wyborze wartości wyznaczających cel życia kobiety wyżej ceniły wartości religijne niż mężczyźni.

Wzrost znaczenia *dostatniego życia* (rozumianego przez Rokeacha jako *dobrobyt*) oraz *przyjemności* (określonej w jego skali wartości jako *mile uczucia, brak nadmiernego pośpiechu*), jak również *życia pełnego wrażeń* można interpretować nie tyle w kategoriach nasilania się u młodego pokolenia postaw konsumpcyjnych, ile odzwierciedlenia obaw i spostrzeganych zagrożeń (zagrożenie ubóstwem czy życiem w ciągłym pośpiechu obserwowanym często u rodziców). W tym kontekście uzasadniona wydaje się teza Muszyńskiego (1983) o zależności hierarchii wartości od epoki, w jakiej wypadło żyć kolejnym pokoleniom młodzieży.

Jeśli chodzi o wartości instrumentalne, to pierwsze trzy miejsca, podobnie jak w badaniach przeprowadzanych przez Brzozowskiego (1996), przypisano wartościom: *kochający, uczciwy, odpowiedzialny*; bardzo cenione niegdyś *ambitny* i *odważny* znalazły się obecnie odpowiednio na ósmym i jedenastym miejscu. Spośród wartości najmniej cenionych cztery pokrywają się z tymi, jakie wskazywała młodzież badana przez Brzozowskiego. Jedynie atrybut *wybaczący* przez współczesną młodzież jest w hierarchii umieszczany zdecydowanie wyżej (na siódmym miejscu). Jeśli przyjąć za słuszne założenie, że wartości uznawane przez młodzież w okresie dorastania mają jej dawać poczucie autonomii i pogłębionego życia wewnętrznego, to zrozumiałe staje się, dlaczego na ostatnim miejscu badani stawiają atrybut *posłuszny* (dookreślany zresztą przez autora skali wartości jako *wypełniający polecenia, pełen szacunku*) czy też *uzdolniony (o dużych umiejętnościach)*.

Podobnie jak w wypadku hierarchii wartości ostatecznych, i tutaj wystąpiły różnice międzypłciowe. Cecha *czysty (zadbany, schludny)*, znajdująca się u chłopców na piątym miejscu pod względem średniej pozycji, u dziewcząt zajmuje szesnaste miejsce; natomiast cecha *pogodny (wesoly, niefrasobliwy)* zajmująca w hierarchii określanej przez dziewczęta czwarte miejsce, u chłopców znajduje się na pozycji trzynastej.

Analizie poddawano jedynie ocenę obecności wartości ostatecznych w internecie, jako tych najistotniejszych dla funkcjonowania jednostki. Zastanawiano się, jakie wartości młodzież dostrzega w zasobach sieci oraz próbowano odnieść je do preferowanych przez młodzież wartości.

W ocenie młodzieży najmniej obecne w internecie są takie wartości, jak: *zbowienie, bezpieczeństwo narodowe, równowaga wewnętrzna, bezpieczeństwo rodziny, poczucie własnej godności*. Warto zwrócić uwagę, że wśród tych wartości występuje *bezpieczeństwo rodziny* znajdujące się w hierarchii wartości współczesnej młodzieży na pierwszym miejscu. Spośród wartości zajmujących jedno z pierwszych pięciu miejsc w hierarchii wartości jedynie *szczęście (radość, zadowolenie)* znalazło się na podobnej pozycji, jeśli chodzi o obecność w zasobach internetowych. Czy można zatem zaryzykować twierdzenie, że troska o najbliższych jest czymś tak fundamentalnym, że nie tylko nie traci na znaczeniu w poszczególnych pokoleniach, ale i nie ulega dewaluacji mimo kontaktu z mediami niepromującymi tej wartości? Internetowi zatem nie należałoby przypisywać ani wyłącznej, ani głównej roli, jeśli chodzi o kształtowanie się systemu wartości współczesnej młodzieży. *Zbowienie* oceniono jako wartość najmniej obecną w zasobach internetowych, jest to zarazem wartość, która i w hierarchii współczesnej młodzieży zajmuje dalsze miejsca. Prezentowane badania nie dają pełnej informacji o relacjach między wartościami promowanymi w sieci a tymi, które ceni młodzież; z pewnością nie można tutaj jednak mówić o prostej zależności.

Z danych uzyskanych dzięki zastosowaniu techniki dyferencjału semantycznego wynika, że internet kojarzy się współczesnej młodzieży przede wszystkim z pozytywnymi atrybutami. Najmniej punktów uzyskały takie określenia, jak: *nuda, stres, bezwartościowy, samotność, smutny*, najwięcej natomiast: *wiedza, aktywny, pożyteczny, przyjemny, popularny, dobry, łatwy, pełny, ważny* (średnia dla każdego z nich wyniosła powyżej 4 punktów).

Przy bliższej analizie z uwzględnieniem podziału zastosowanej techniki na część przymiotnikową i rzeczownikową uwagę zwraca to, że zarówno chłopcom, jak i dziewczętom internet kojarzy się przede wszystkim z wiedzą – co prawdopodobnie wiąże się z tym, że zasoby internetowe w dużej mierze wykorzystywane są jako źródło informacji, także tych wykorzystywanych w szkole. Uzyskane wyniki korespondują z wynikami badań nad rodzajami aktywności podejmowanej przez młodzież w cybersieci (Jackson i in. 2007, Szmigielska 2007, Szmigielska 2008); w ich świetle poszukiwanie wiadomości jest jednym z najpopularniejszych sposobów korzystania z internetu.

Kolejne wysoko punktowane skojarzenia to tolerancja, kultura i piękno (przeciwstawiane odpowiednio: *brakowi tolerancji, brakowi kultury i brzydocie*). Być może jest to z jednej strony wynik pewnej wolności obowiązującej w internecie, wiążącej się z przyzwoleniem na różnorodność, odmienność itp., z drugiej natomiast – obowiązującej w sieci etykiety, czy też dostrzegania estetycznych walorów znajdujących się tam stron. Trzeba także pamiętać, że młodzież często właśnie w zasobach internetowych szuka informacji ze świata muzyki, mody, literatury czy też danych na temat wydarzeń kulturalnych. Warto zaznaczyć, że zastosowane narzędzie nie stwarza możliwości dostępu do informacji, skąd biorą się takie czy inne skojarzenia. Cenną metodą, możliwą do zastosowania w przyszłości, mogłyby stać się pytania otwarte.

Podsumowując, problem relacji pomiędzy hierarchią wartości współczesnej młodzieży, wartościami dostrzeganymi przez nią w internecie a także obrazem internetu kształtującym się w świadomości młodego człowieka jest zagadnieniem złożonym. W świetle uzyskanych danych można zaryzykować twierdzenie, że internet jest nadal raczej słabo wykorzystywanym środkiem przekazu, jeśli chodzi o przekazywanie wartości określanych jako ostateczne.

Ciekawe jest również to, że środek przekazu, w którym młodzież dostrzega tak słabą obecność cenionych przez siebie wartości, postrzegany jest przez nią w stosunkowo pozytywnym świetle. Być może jest to przestrzeń z różnych przyczyn tak dla młodego człowieka atrakcyjna, że niewielkie nasycenie preferowanymi przez niego wartościami nie powoduje jej dewaluacji.

Otwarte pozostaje ponadto pytanie, czy młodzież życzyłaby sobie większej obecności w zasobach internetowych cenionych przez siebie wartości. Interesujące byłoby dodatkowo zbadanie zależności pomiędzy hierarchią wartości a sposobem (częstotliwością, rodzajem zasobów, realizowanymi w ten sposób potrzebami) korzystania z sieci. Niniejsze badania należałoby zatem traktować przede wszystkim jako próbę eksploracji wielu złożonych zagadnień związanych ze światem wartości współczesnej młodzieży oraz jej relacją do internetu, jak również inspirację do dalszych badań.

Literatura cytowana

- Alejsiak, B. (2005). Wyjazdy turystyczne młodzieży a samowychowanie. *Edukacja*, 4, 48–61.
- Brzozowski, P. (1996). *Skala Wartości SW. Polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP (podręcznik).
- Frankl, V.E. (1998). *Homo patiens*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Gasiul, H. (1987). *Formalne cechy systemu wartości jako wskaźniki rozwoju osobowości*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. M. Kopernika.
- Greenfield, P., Yan, Z. (2006). Children, adolescents, and the Internet: a new field of inquiry in developmental psychology. *Developmental Psychology*, 42, 391–394.
- Gurycka, A. (1986). *Systemy wartości młodzieży licealnej a oddziaływanie szkoły*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Jackson, L., Samona, R., Moomaw, J., Ramsay, L., Murray, Ch., Smith, A., Murray L. (2007). What children do on the Internet: domains visited and their relationship to socio-demographic characteristic and academic performance. *Cyberpsychology & Behavior*, 10, 182–190.
- Kwiatkowska, H. (1981). *Przeżycie literackie a moralne postawy uczniów*. Warszawa: WSiP.
- Latawiec, A. (2004). Próba obrony wartości obiektywnych w kontekście cywilizacji globalnej. W: J. Bańka (red.), *Wartości i ich funkcje w kształtowaniu cywilizacji globalnej* (s. 126–135). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Lobocki, M. (2006). *Wychowanie moralne w zarysie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Mariański, J. (1998). *Między nadzieją a wątpliwością*. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.

- Morbitzer, J. (2004). Świat wartości w internecie. *Konspekt* (pismo AP w Krakowie), 18, 49–53.
- Muszyński, H. (1983). *Rozwój moralny*. Warszawa: WSiP.
- Olbrycht, K. (2000). Dlaczego boimy się wartości w wychowaniu? *Edukacja i Dialog*, 2, 26–32.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Róg, A., Orzechowska, M. (2004). Wychowanie do wartości. *Edukacja i Dialog*, 5, 11–18.
- Struzik, E. (2004). Problem tożsamości człowieka współczesnego w kulturze ponowoczesnej. W: J. Bańka (red.), *Wartości i ich funkcje w kształtowaniu cywilizacji globalnej* (s. 47–58). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szmigielska, B. (2007). Korzystanie z internetu w świetle wybranych cech osobowości młodzieży. W: M. Gwoździcka-Piotrowska, A. Zduniak (red.), *Edukacja w społeczeństwie ryzyka. Bezpieczeństwo jako wartość* (s. 335–346). Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa.
- Szmigielska, B. (2008). Internetowe dzienniki młodzieży jako przedmiot badań psychologicznych. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 55–68.

Załącznik 1. Wartości w internecie – skala

Poniżej znajduje się lista wartości. Zapoznaj się z nią, a następnie oceń, w jakim stopniu, Twoim zdaniem, określona wartość występuje/jest obecna w internecie. Zaznacz swoją opinię na skali od 1 (dana wartość rzadko pojawia się w internecie) do 5 (jeśli wartość często pojawia się w internecie).

Wartość	Ocena
Bezpieczeństwo rodziny (troska o najbliższych)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Życie pełne wrażeń (podniecające, aktywne)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Bezpieczeństwo narodowe (zabezpieczenie przed napaścią)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Zbawienie (zbawienie duszy, życie wieczne)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Mądrość (dojrzałe rozumienie życia)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Poczucie własnej godności (samopoważanie)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Dojrzała miłość (bliskość duchowa i seksualna)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Poczucie dokonania (wniesienie trwałego wkładu)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Wolność (niezależność osobista, wolność wyboru)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Dostatnie życie (dobrobyt)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Prawdziwa przyjaźń (bliskie koleżeństwo)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Uznanie społeczne (poważanie, podziw)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Przyjemność (miłe uczucia, brak nadmiernego pośpiechu)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Równość (braterstwo, jednakowe szanse dla wszystkich)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Pokój na świecie (świat wolny od wojen i konfliktów)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Świat piękna (piękno natury i sztuki)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Równowaga wewnętrzna (brak konfliktów wewnętrznych)	1 – 2 – 3 – 4 – 5
Szczęście (radość, zadowolenie)	1 – 2 – 3 – 4 – 5

Załącznik 2. Skala do oceny internetu

Poniżej znajdują się 33 pary określeń. Oceń, które z nich, Twoim zdaniem, pasują do internetu (dobrze/trafnie opisują internet). Swoją opinię zaznacz, wstawiając krzyżyk bliżej tego słowa z pary, które lepiej pasuje do internetu.

Np.

Jeśli uważasz, że wyraz *bezbarwny* opisuje internet znacznie lepiej niż wyraz *kolorowy*, Twoja odpowiedź będzie wyglądać tak:

Bezbarwny   x   —   —   —   —   Kolorowy

Jeśli uważasz, że wyraz *kolorowy* opisuje internet nieco lepiej niż *bezbarwny*, Twoja odpowiedź będzie wyglądać tak:

Bezbarwny   —   —   —   x   —   Kolorowy

Jeśli nie masz zdania lub podane słowa w podobnym stopniu opisują internet, Twoja odpowiedź będzie wyglądać tak:

Bezbarwny   —   x   —   —   —   Kolorowy

INTERNET

Dobry	—	—	—	—	—	Zły
Przyjemny	—	—	—	—	—	Nieprzyjemny
Pożyteczny	—	—	—	—	—	Szkodliwy
Aktywny	—	—	—	—	—	Bierny
Bezwartościowy	—	—	—	—	—	Wartościowy
Konieczny	—	—	—	—	—	Zbędny
Popularny	—	—	—	—	—	Oryginalny
Brudny	—	—	—	—	—	Czysty
Szybki	—	—	—	—	—	Wolny
Ważny	—	—	—	—	—	Nieistotny
Łatwy	—	—	—	—	—	Trudny
Cichy	—	—	—	—	—	Głośny
Smutny	—	—	—	—	—	Radosny
Sprawny	—	—	—	—	—	Niesprawny
Młody	—	—	—	—	—	Stary
Pełny	—	—	—	—	—	Pusty
Prosty	—	—	—	—	—	Skomplikowany

Prawda	-	-	-	-	-	Kłamstwo
Stres	-	-	-	-	-	Relaks
Samotność	-	-	-	-	-	Towarzystwo
Nuda	-	-	-	-	-	Rozrywka
Kultura	-	-	-	-	-	Brak kultury
Bezpieczeństwo	-	-	-	-	-	Zagrożenie
Wiedza	-	-	-	-	-	Brak wiedzy
Słowo	-	-	-	-	-	Obraz
Porządek	-	-	-	-	-	Bałagan
Wysiłek	-	-	-	-	-	Brak wysiłku
Odpowiedzialność	-	-	-	-	-	Brak odpowiedzialności
Piękno	-	-	-	-	-	Brzydota
Tolerancja	-	-	-	-	-	Brak tolerancji
Grupa	-	-	-	-	-	Jednostka
Dziecko	-	-	-	-	-	Dorosły
Człowiek	-	-	-	-	-	Maszyna